

ми в Австрійській імперії, зокрема вирішення «польського питання» [34, 5-7]. Ревізії чиновників з особливих доручень були додатковим механізмом контролю за діяльністю волинських губернаторів.

Підведемо підсумки. Необхідність змінити управлінський механізм територіями Правобережної України виникла після Листопадового повстання 1830 р. Генерал-губернатори були наділені широкими повноваженнями для «якнайшвидшого злиття цього регіону з внутрішніми губерніями імперії» [3, 379]. Для здійснення цих намірів київські начальники розробляли власну тактику управління, яка полягала у конкретизації політичних, соціально-культурних і економічних державних заходів. З цією метою генерал-губернатор координував дії губернатора під час запровадження інвентарних правил, підсилення православної церкви, впровадження освітньої мережі російського зразка. Губернатор в обов'язковому порядку узгоджував з київським головним начальником власні управлінські ініціативи, а також кошториси витрат на потреби губернських установ, в тому числі й освітніх закладів. Система документальної звітності ставала вагомим механізмом для контролю за діяльністю волинських губернаторів. Генерал-губернатор використовував і ревізії, які проводив особисто або ж залучав чиновників з особливих доручень. Додатковим важелем управління був контроль за кадровим призначенням губернаторів та інших губернських чиновників. Генерал-губернатори долали відомчі конфлікти в межах генерал-губернаторства, аби вони не заважали здійснювати державне управління.

1. Градовский А.Д. *Собрание сочинений*. – Т. 9: *Начала русского государственного права*. – Ч. 3: *Органы местного самоуправления*. – СПб., 1908.
2. Романович-Славатинский А.В. *Генерал-губернатор или губернатор?* – К., 1889.
3. Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.* – К., 2005.
4. Маузолато К. *Генерал-губернаторства в Российской империи от этнического к пространственному подходу* // *Ab Imperio*. – 2004.
5. Лысенко Л.М. *Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX вв.)*. – М., 2001.
6. Минаков А.С. *Губернаторский корпус и центральная власть взаимоотношения (по материалам губерний Черноземного центра второй половины XX – начала XX вв.)*. – Орел, 2011.
7. Арутюнян В.Г. *Генерал-губернаторства при Александре I: Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. – М., 2008.
8. Романцов О.В. *Практика унормування правового статусу військових губернаторів у Російській імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.)* // *Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – Вип. 3; Романцов О. В. Інститут київських військових губернаторів: джерельна база дослідження* // *Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – Вип. 4*.
9. Иконников В.С. *Александр Андреевич Беклешов (1743 – 1808), малороссийский военный генерал-губернатор, генерал-прокурор*. – К., 1890.
10. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО)*. – Ф. 16. – Оп. 4. – Спр. 851.
11. *Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ)*. – Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 26.
12. *ДАЖО*. – Ф. 9. – Оп. 1 (дод.) – Спр. 15.
13. *ДАЖО*. – Ф. 10. – оп. 1. – Спр. 639.
14. Бикташева А.Н. *Надзор над губернаторами в России в первой половине XIX в.* // *Вопросы истории*. – 2007. – № 9.
15. *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО)*. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 27.
16. *ДАЖО*. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 6, 7, 8, 9, 11.
17. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ)*. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 10716.
18. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7700.
19. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 5966.

20. Левицкий О. *Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах* // *Киевская старина*. – 1906. – Т. 92.
21. Середонин С.М. *Исторический обзор деятельности комитета министров. Комитет министров в царствование Николая I*. – Т. II. – Ч. II. – СПб., 1902.
22. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 789 а. – Спр. 84.
23. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 789 а. – Спр. 106.
24. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2411.
25. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 793. – Спр. 281.
26. *ДАЖО*. – Ф. 10. – Оп. – Спр. 48.
27. *ПСЗРИ*. – Собр. 2. – СПб., 1854. – Т. 28. – Отд. 1.
28. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 297. – Спр. 85.
29. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 400. – Спр. 157.
30. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 400. – Спр. 129.
31. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 789 а. – Спр. 89.
32. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2509.
33. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 789 а. – Спр. 177.
34. *ЦДІАУ*. – Ф. 442. – Оп. 789. – Спр. 267.

Markevych O.V. **The Volyn governor and governor-general in the interactions and contradictions (the end of XVIII – the first half XIX century)**. In the article on the example of the construction of the relationship between the Volyn governor and the governor-general, the basic forms and methods of providing the population and the state needs by the rule are discovered.

Key words: institution of governorship-general, the Kyiv governorship-general, Volyn governor, region.

О. Ю. Зосімович

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОБЛІКУ КАДРОВОГО СКЛАДУ СУДІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. (на прикладі формулярних списків)

У статті аналізується процес регулювання кадрового складу судів Правобережних земель України, котрі увійшли до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої. Звернуто увагу на посилення вимог, які вносилися до формулярних списків протягом XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: кадровий склад судів, Правобережна Україна, формулярні списки.

Дослідження історії судових установ в Україні через призму оцінки їх людського фактору є недостатньо розкритим. Однією із складових цієї проблематики є звернення до особливостей кадрового складу місцевих судових установ, на прикладі судів Правобережної України на етапі переходу цієї території від Речі Посполитої до Російської імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.). Судові чиновники вважались представниками державної служби. Тому до них ставилися вимоги відповідно до загальних норм, законів, приписів, які регулювали діяльність чиновництва. В зазначений період відбулося поступове входження представників місцевого чиновництва до Російської бюрократичної системи. У формуванні його особового складу зберігалися і певні особливості, обумовлені географічними, етнічними, культурними, ментальними чинниками.

Метою цієї статті є аналіз процесу входження судового чиновництва Правобережної України до російського бюрократичного апарату та визначення вимог, які ставилися перед ним, відповідно до законодавчих норм XVIII – першої половини XIX ст. Предметом дослідження є еволюція формуляру послужних списків державних чиновників в російському законодавстві відповідно до вимог, що ставилися перед державними службовцями в цей час, його особливості у зразках, що використовувалися в судах Правобережної України. Джерельною базою є нормативні документи російського уряду, які регламентували процес становлення форми послужних списків, накази, що регулювали формування чиновництва

на Правобережжі та формулярні списки судових чиновників повітових судів Волинської губернії.

Проблеми історії державної служби зазначеного періоду присвячена значна кількість досліджень. Серед останніх розвідок – це праці М. Бармака [1] і Б. Галя [2], які висвітлювали політику російського уряду в Україні після поділів Речі Посполитої, зокрема проблему кадрів судових установ. Ряд статей, присвячених історії державної служби в Україні, містяться в спеціальному збірнику за матеріалами конференції (2008 р., Київ) [3]. Серед них потрібно відзначити дослідження В. Шандри [4]. В 2009 р. побачила світ п'ятитомна колективна праця [5], яка містить значний масив документів та узагальнених досліджень з історії вітчизняного справочинства.

Серед російських досліджень ґрунтовним аналізом джерел відзначається монографія Т. Архипової, А. Сенина, М. Румянцевої [6]. Значну увагу формулярним спискам приділили в своїх дослідженнях М. Румянцева [7], А. Єлпатьєвський [8]. Характеристиці послужних списків як історичного джерела присвячено розділ у посібнику з джерелознавства, підготовленому колективом фахівців Російського гуманітарного університету [9], у якому розглянуто еволюцію формуляру упродовж XVII – XVIII ст. Однак, оцінюючи загалом стан вивченості документальних джерел з історії місцевої бюрократії у сучасній історіографії, слід зауважити, що формулярні списки судових чиновників поки не стали предметом окремого вивчення.

Формулярні списки – це форма систематичного обліку чиновництва, яка існувала в Росії з XVII ст. Їх впровадження було зумовлене вимогою контролю щодо нагород чиновників, аби не відправляти їх у відставку без атестату про чесну та бездоганну службу, а також з метою відстеження та регулювання соціальних характеристик чиновництва [6, 20]. Перший зразок формуляру з'явився 1764 р. Деяких змін він зазнав у 1771, 1788, 1794 рр. Первинна його форма містила наступні графи: 1) чини та імена; 2) вік; 3) з яких верств походить та скільки має у володінні душ чоловічої статі і в яких повітах; 4) вступ до служби, в т. ч. коли вступив та якими чинами і коли був нагороджений; 6) чи брав участь у війнах; 7) чи мав провини, штрафи та чи знаходився під підозрою; 8) чи здатний до продовження статської служби; 9) чи може бути підвищений за чином та чому.

У відомостях 1771 р. деякі графи були об'єднані і додалися вимоги інформації про відпустки, сімейний стан, наявність дітей і місце їх перебування. Вводилась окрема відомість про тих, хто служить і на службі не перебуває, яка стосувалась лише дворян. В ній докладно вказувалось про наявність маєтку, кріпаків, а також про земельну власність дружини. З формулярних списків 1788 р. була виключена графа про сімейний стан і додано дві нові – про отримання чинів під час відставки та чи достойний чиновник нагородження орденом святого Володимира. Додавання графи про відставку пояснювалось прагненням влади виключити зловживання при отриманні чину під час завершення служби та забезпечити перевагу при проходженні служби та підвищенні чинів дійсно тим чиновникам, котрі знаходяться на службі [9, 419]. В наказі 1788 р. вимагалось надсилати списки один раз на рік в серпні і в них надавати інформацію про тих, хто служить від корони і тих, хто займає посаду за дворянськими виборами окремо. Графа про провини була поновлена. Вона уточнювала: чи перебував чиновник під судом або слідством і які були вироки.

Форма 1794 р. була введена для чиновників перших восьми класів і не містила принципово нових вимог, лише пункти про службу, нагородження, відставку були об'єднані. Завершував формування системи обліку

чиновництва в XVIII ст. Сенатський наказ від 15 березня 1798 р. «О присылке в Герольдию ежегодно к 1 октября послужных списков о классных чиновниках», який не вносив нічого нового і слугував Герольдмейстерській конторі ще одним документом для обліку службовців [10, 164].

Процес уточнення та доповнення формуляру послужних списків тривав і в першій половині XIX ст. Сенатським наказом 13 липня 1827 р. було наказано відображати відомості про маєток, а саме, яким маєтком володіє чиновник: родовим чи набутиим, власність батьків та дружини, передбачалися відомості про власність на фабрики, заводи, незаселені землі, будинки (дерев'яні чи кам'яні) і в якому місті знаходяться [11, 605]. певні особливості мали списки тих осіб, які представлялися для нагородження за бездоганну службу. В 1829 р. ця форма була затверджена [12]. Її появі передували Сенатські накази від 28 січня 1828 р. та 13 вересня 1828 р., які уточнювали графу про відпустки. Слід було вказувати скільки разів і часу чиновник перебував у відпустках, пояснювати причини частого переміщення з посади на посаду. Такі переміщення виправдовувалися лише наказами керівництва для здібних службовців, а такі особи мали право на нагороду [13, 71]. За наказом від 13 вересня 1828 р. потрібно було зазначити відомості про відпустки за останні п'ять років, зокрема питання: чи не перебував у відпустці, і якщо перебував, то коли саме, на скільки часу, і чи з'явився вчасно до посади [13, 827]. Ці вимоги були внесені до формуляру 1829 р. Цього ж року уряд звернув увагу на соціальне походження чиновників і видав наказ про зазначення у формулярних списках з точністю того соціального стану, з якого походить особа [13, 336].

Сенатський наказ від 24 вересня 1830 р. вимагав вносити у формулярні списки службу дворян за виборами [14, 69]. Російський дослідник А. Єлпатьєвський наголошує на тому, що за наказом від 1 серпня 1801 р., виборна служба прирівнювалась до державної [8, 166]. Тому внесення такої інформації було цілком виправданим. 12 січня 1831 р. була видана Думка (Мнение) Державної Ради «Об означении в послужных списках чиновников нахождения их под судом и взысканий на них полагаемых» [15, 16]. В подальшому була видана серія наказів про види покарань, які вносилися до формулярних списків. Їх підсумовував Сенатський наказ від 18 серпня 1837 р. «О внесении выговоров в формулярные списки чиновников», який зазначав: «... в формулярных списках чиновников... показывать: а) выговоры и всякого рода замечания и денежные взыскания, определяемые головными судилищами, тем самым лицам, которые суду были преданы; б) оставление чиновника под судом, свободным от оного по Всемилоштивейшему Манифесту; в) выговоры, сделанные прямо от Высочайшего имени, или по приговору судебных и правительственных мест и начальств вместо денежных пеней лично по одному чиновнику, или в составе присутственного места, если о внесении оных в Высочайших повелениях, приговорах и предписаниях будет сказано; - бытность же под судом чиновников, которые оправданы, признаны невинными и от суда и следствия освобождены, в формулярных списках не показывать» [16, 725]. Щодо штрафів, то законодавство вимагало їх обов'язково занесення до формулярних списків, але якщо особа виправила помилку, то такі штрафи не вважали перешкодою для подальших нагороджень [16, 749].

З 1835 р. з'явилася вимога зазначати в списках віросповідання в графі разом із чином, іменем та віком. Віросповідання дружини та дітей зазначати в останній графі, разом із відомостями про членів родини [17, 231]. В. Шандра зазначає, що при формуванні державного апарату верхня влада не зважала на етнічне походжен-

ня та релігійну приналежність претендентів, за винятком представників єврейського етносу та «інородців», до яких зараховувались безелітні народи Сибіру. «Таким чином, верхова влада вирішувала імперське питання» [4, 94].

Подальші зміни формуляру відбулися 16 липня 1849 р. Якщо перший, 1764 р., містив 9 граф, то в останньому їх було вже 15. Вперше в цьому формулярі з'являється вимога відображати освіту чиновників. На освіту державних службовців в Російській імперії звернули увагу доволі пізно – на початку XIX ст. 6 серпня 1809 р. було видано наказ «О правилах производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках, для производства в Коллежские Ассесоры и Статские Советники», який справедливо відзначав низький рівень освіти чиновників, і, головне, відсутність бажання її отримувати. Причина полягала в можливості кар'єрного зростання не за критерієм знань та вмінь, а за кількістю вислужених років. Особливо не бажали вчитися дворяни. Тому в наказі було зазначено: «Никто не будет произведен в чин коллежского асессора, хотя бы и выслужил положенное число лет в титулярных советниках, если не предъявит свидетельство одного из состоящих в Империи Университетов... что он обучался в оном с успехом наукам... или что представ на испытание, заслужил на оном одобрение в своём знании» [18, 1055].

Отже, в Російській імперії формуляр особового складу чиновників склався, головним чином, протягом 1760–90-х рр. З часом він зазнавав певних доповнень та уточнень. Справедливо буде зазначити, що кожний раз зміни були пов'язані з посиленням уваги уряду до тих чи інших аспектів соціальної та службової діяльності чиновництва.

Кадрова політика Катерини II на Правобережжі мало чим відрізнялась від загальноросійського зразка. Імператриця втілювала в життя два принципи: уніфікації управління та залучення місцевих еліт до співпраці з владою. Це повинно було сприяти лояльності місцевих дворян та міщан до нового уряду. У Маніфесті генерал-губернатора Мінського, Ізяславського та Брацлавського Т. Тутолміна від 16 травня 1795 р., під час приєднання нових областей, проголошувалося збереження прав власності, віросповідання, а також поширення всіх тих прав, свобод та привілеїв, якими користуються всі піддани Російської імперії [19, 698]. Під час призначення на посаду перевага надавалась тим, хто мав польські чини [19, 695]. В подальшому система надання чинів та рангів була підтверджена Павлом I [20, 742].

Проте, вимоги для місцевих чиновників мали певні відмінності у заповненні пунктів формуляру. Так, у відомостях про дворянський стан, потрібно було вказати, ким і коли він був підтверджений. Аналогічна вимога ставилася перед російськими чиновниками з початку 1770-х рр., але у формулярних списках вона не зазначалась. На Правобережній Україні ця вимога була посилена через люстрації, що проводились стосовно польської шляхти. Їх результатом був перехід багатьох представників польської шляхти до нижчих станів. В 1831 р. було видано Сенатський Наказ «О разборе шляхты в Западных губерниях и об устройстве сего рода людей», який завершував процес перегляду дворянського походження польської шляхти. Він містив рішучі заходи щодо встановлення соціальної приналежності шляхти. Закон встановлював відмінності між дійсними шляхтичами, які були визнані такими Герольдією і особами, «именующимися шляхтою, без утверждения присвоаемого себе достоинства законными доказательствами». За першими – зберігалися всі привілеї дворянського стану. Інших було поділено на два розряди – сільських та міських обивателів. Щоправда незначна частина осіб, яких віднесли до міських обивателів, була зарахована до

стану почесних городян. В тому числі до них належали і адвокати. Вони були позбавлені військової повинності, яку замінили грошовим внеском. За тими особами, які ще збирали документи про приналежність до шляхетського стану, зберігалось право звільнення від тілесних покарань і рішення за їх кримінальними справами все ще повинен був затверджувати Сенат. Інші привілеї дворянства на них уже не поширювались [21, 135-136].

Як і в російських губерніях, в послужні списки чиновників повітових судів Правобережжя вносились служба від корони та за виборами [22]. Відмінність полягала, як вважає В. Шандра, в самому ставленні до виборної служби: на відміну від російських губерній, на Правобережжі шляхта надавала перевагу саме їй. Тому, що «це давало змогу відбувати її, перебуваючи у власних маєтках, займаючись господарством» [4, 93].

Певні особливості мали формулярні списки адвокатів. Потрібно зазначити, що, на відміну від російських губерній, на Правобережжі при судах діяли адвокати. В їх формулярних списках містилися спеціальні графі: коли і ким був випробуваний та затверджений на адвокатській посаді, чи дотримано було при цьому діюче законодавство, а саме: Іменні накази від 14 грудня 1797, 4 березня 1798 р. і Думка (Мнение) Державної Ради 23 жовтня 1811 р., що регулювали діяльність адвокатури на Правобережній Україні. Наступна графа з'ясовувала рівень знання російської мови. Далі чи атестований в знанні законів, чи завжди дотримувався доброї моралі, чи не був помічений у зловживаннях своїми обов'язками, чи достойний в подальшому займати свою адвокатську посаду [23, 1-15]. В 1839–1840 рр. до формулярних списків адвокатів додано вимогу обов'язкового документального підтвердження наявності освіти. До речі, всі адвокати закінчили гімназії або повітові училища. Остання вимога – «сделано ли надлежащее удостоверение, что все допускаемые к должности адвокатов лица не принимали никакого участия в бывшем польском мятеже» [24, 9-10]. Отже, зрозуміло, що вимога благодійності була посилена. Зауважимо, що адвокатура на Правобережжі була ліквідована 1840 р.

Таким чином, однією з форм контролю та систематизації чиновницького складу судових чиновників були послужні списки, формуляр яких змінювався протягом XVIII – першої половини XIX ст. Кожен раз такі зміни відображали посилення урядових вимог до державного чиновництва. Зокрема зверталась увага на приналежність до дворянського стану, наявність маєтку, дотримання дисципліни, згодом – наявність освіти. Послужні списки містили також інформацію про службову кар'єру, віросповідання, сімейний стан, родинні зв'язки, нагороди тощо. В документах судових чиновників Правобережжя збереглися всі зазначені відомості. Крім того, придлялася посилена увага до доказів шляхетного походження, характеру власності, благодійності. Від адвокатів додатково вимагалась наявність доказів обов'язкової освіти, складання іспитів на заняття адвокатською діяльністю, знання російської мови тощо. Загалом, у російському законодавстві простежувалася тенденція до уніфікації бюрократичного апарату держави.

1. Бармак М.В. *Державна служба в Російській імперії: основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.)*. – Тернопіль, 2006.
2. Галь Б.О. *Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук.* – Д., 2000.
3. *Державна служба в Україні в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Зб. виступів на наук.-практ. конф. / За ред. А. Вишневського.* – К., 2009.

4. Шандра В.С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії // Державна служба в Україні в історичному контексті...
5. Історія державної служби в Україні: в 5 т. / Ред. Т. Мотренко, В. Смолій. – К., 2009. – Т. 1.
6. Архипова Т.Г., Сенин А.С., Румянцев М.Ф. История государственной службы в России XVIII–XX в. – М., 2001.
7. Румянцева М.Ф. Источники по истории российского чиновничества второй половины XVIII в. // Археологический ежегодник за 1991 г. – М., 1994.
8. Елпатьевский А.В. Документирование происхождения госслужбы в России XVIII – начала XX в. // Труды ВНИИДАД. – 1974. – Т. 5. – Ч. 1.
9. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пос. / И. Данилевский и др. – М., 1998.
10. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Собр. 1. – Т. 25: 1798-1799. – СПб., 1830.
11. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 2: 1827. – СПб., 1830.
12. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 4: 1829. – СПб., 1830.
13. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 3: 1828. – СПб., 1830.
14. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 5: 1830. – Отд. 2. – СПб., 1830.
15. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 6: 1831. – СПб., 1830.
16. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 12: 1837. – Отд. 1. – СПб., 1830.
17. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 10: 1835. – СПб., 1830.
18. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 30: 1808-1809. – СПб., 1830.
19. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 23. – СПб., 1830.
20. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 24: 1797. – СПб., 1830.
21. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 6. – Отд. 2: 1831. – СПб., 1830.
22. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 55.
23. Державний архів Волинської області. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 298.
24. ДАРО. – Ф. 22. – Оп. 3. – Спр. 203.

Zosimovycz O.Y. The formation of the registration system of the courts's staff in the Right-bank Ukraine at the end of the XVIII – the first half of the XIX centuries (on the example of the service list model). The author researches the staff control process in the courts of the Right Bank Ukraine, later, after the division of Rich Pospolyta, the part of the Russian Empire. The main attention is given to the rising of the requests in the formulary lists during the eighteenth – the early nineteenth centuries.
Key words: staff, courts, Right-Bank Ukraine, formulary lists.

Н. М. Левицька

КВАЛІФІКАЦІЙНО-ПРОФЕСІЙНИЙ РІВЕНЬ ВИКЛАДАЧІВ-ГУМАНІТАРІЇВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ (XIX – початок XX ст.)

Досліджується історія та еволюція присудження вчених ступенів викладачам вищих гуманітарних навчальних закладів Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст.
Ключові слова: вчені ступені, професор, доцент, магістр, іспит, дисертація.

Важливою складовою вимог до професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, зокрема гуманітарних, були їх вчені ступені. Варто зазначити, що офіційна історія присудження вчених ступенів у Російській імперії, до складу якої входила й Україна, сягає початку XIX ст. Аналіз історіографії свідчить, що пропонувана тема знайшла своє відображення у працях Г. Касьянова “Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет”, Н. Шип “Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк”, С. Стельмаха “Професорська корпорація Київського університету в XIX – на початку XX ст.: спроба створення колективного портрету”, З. Зайцевої “Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського”, Г. Додонової “Соціально-правове становище наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на

початку XX ст.”, О. Іванова “Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г.”, І. Киричок “Професійно-педагогічна підготовка вчителів у Ніжинському історико-філологічному інституті”, Г. Самойленка “Вчені-філологи Ніжинської вищої школи” та ін. Метою цієї статті є дослідження кваліфікаційно-професійного рівня та присудження вчених ступенів викладачам-гуманітаріям вищих навчальних закладів Наддніпрянської України.

Указом імператора від 24 січня 1803 р. “Про устрій училищ” почалася офіційна історія присудження вчених ступенів, за участю російських державних органів управління [1, 16-18]. У “Збірнику розпоряджень по Міністерству народної освіти” цього ж року вказувалося: “Ніхто не може бути професором, не будши колись доктором і ад’юнктом, не маючи звання магістра, крім росіян і іноземців, визначених за особливістю популярності в ученому світі”. Тим самим підкреслювалася значимість одержання вчених ступенів у педагогічній ієрархії університетів. Відповідно до цього указу, “право давати вчені ступені або достоїнства” надавалося чотирьом університетам: Московському, Дерптському (з 1893 р. – Юр’ївський, пізніше Тартуський), Казанському й Харківському. З листопада 1804 р., коли були затверджені статуты цих університетів, що містили розділ “про випробування й проведення в університетське достоїнство” (тобто, регламентували наукову атестацію), почалася систематична підготовка й атестація наукових кадрів у Росії. Згодом право присуджувати вчені ступені одержали університети у Варшаві, Києві, Санкт-Петербурзі.

На відміну від західноєвропейських держав, у Росії до професорського звання вели три послідовні шаблі: державний екзамен із закінченням університету; магістерський іспит і магістерський диспут або захист дисертації на вчений ступінь магістра; докторські іспити й публічний захист докторської дисертації.

В іноземних університетах вчений ступінь доктора можна було отримати без ступеня магістра, а от в Росії (отже, й у Наддніпрянській Україні), випробування на ступінь магістра й доктора проводилися чітко за вимогами міністерства. Вищий ступінь не можна було отримати без попереднього, крім виняткових випадків (за особливі наукові досягнення магістрант міг бути зведений відразу в докторський ступінь). Між затвердженим ученим ступенем і допуском до одержання нового вченого ступеня мав пройти певний проміжок часу: між дійсним студентом і кандидатом – 1 рік; кандидатом і магістром – 2 роки; магістром і доктором – 3 роки. Згодом ці інтервали були скорочені до 1 року [2, 13].

Енциклопедія Ф. Брокгауза та І. Ефрона щодо одержання наукових ступенів зазначає: “Ступінь Магістра отримує особа, що по закінченні університетського курсу, витримає особливе усне випробування у відомій галузі наук і привселюдно захистить схвалену факультетом дисертацію. В особливо поважних випадках факультет може допустити до випробування на ступінь Магістра й особу, що представила докторський диплом іноземного університету. Особа, що витримала магістерський іспит, але не захистила ще дисертацію називається магістрантом. При особливо видатних достоїнствах магістерської дисертації факультет може клопотатися про зведення магістранта прямо в ступінь доктора. Ті, хто має ступінь Магістра, можуть просити про зарахування в потомствене почесне громадянство; при вступі на цивільну службу вони мають право на чин IX класу. Магістрами можуть бути призначені екстраординарними професорами університетів. Магістрам надані такі ж академічні знаки... як і докторам, тільки не золоті, а срібні. Православні духовні академії можуть